

MIKLÓS PÉTER
**„Kit anya szült, az mind
 csalódik végül”**

Az anyához kapcsolódó veszteségélmény
 József Attila és Radnóti Miklós
 költeményeiben

A XX. század első évtizedeinek magyar irodalmában – főleg a Nyugat első nemzedékétől kezdve – tudatosan vállalt program volt a gyermekkor világának beemelése az irodalmi szövegmezőbe. Ebben a törekvésben elsődleges szerepe volt annak, hogy Sigmund Freud kutatási eredményei gyorsan és széles körben hatottak a korabeli Magyarországon. (A Ferenczi Sándor nevével fémjelzett budapesti pszichoanalitikai iskola létrejötté is erre utal.)

A gyermekkori én, illetve a gyermeki életszerep – mint az irodalmi szöveg alanyának maszkja – többek között Csáth Géza, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Móricz Zsigmond világában is jelen van. Nincs ez másként a Nyugat második nemzedékéhez tartozó József Attila¹ és Radnóti Miklós esetében sem. A két költői életpálya és szövegvilág párhuzamos – gyermekkor-centrikus – értelmezésének alapját az anyához és a művekben megjelenített anyaképhez kapcsolódó veszteségélmény adja.

Mint ismeretes: az emberi élet első másfél évében, a személyiségfejlődés úgynevezett orális szakaszában a gyermek elsődlegesen az édesanyján keresztül kerül kapcsolatba az őt körülvevő világgal. Ebben az időszakban alakul ki a gyermek és az anya között az a kötődés, amely – Freud szerint – a bizalomban kell, hogy megnyilvánuljon. A bizalomban, amely egyértelműen meghatározza az interperszonális kapcsolatok minőségét a gyermek későbbi életében. A maga teljességében megélt és megtapasztalt anyaélmény tehát a pszichoanalitikus megközelítés szerint a korai gyermekkor egyik legfontosabb jelensége, amelynek az egész személyiség szerkezetére befolyásoló és alakító hatása van.

József Attila korán, hároméves korában veszítette el édesapját, József Áront, aki – a családi legendári-

um szerint – feleségét és gyermekeit elhagyva Amerikába indult szerencsét próbálni. (Valójában az Újvilág helyett csak Romániáig jutott, ahol azután új életet kezdett, és új családot is alapított.) A három József-gyermeknek és édesanyjuknak, Pócze Borbálának az életéből innentől hiányzott a családfő: a férfi, illetve az apa személye. Rendkívül jellemző az a Valachi Anna² által említett életrajzi adalék, hogy amikor 1916-ban a család értesült Ferenc József halálhíréről, az akkor tizenegy éves József Attila hangosan sírt. A nyolcvanhat éves korában elhunyt uralkodó ebben az időszakban (és később a népi emlékezet egyik rétegében) valamiféle pártiarcai alak volt „alattvalói” tudatában. Halála a családfő, az apa elvesztésének konnotációját hordozta a gyermek József Attila számára.

A költő többször is elveszítette édesanyját. Először kisgyermekként, amikor anyja kénytelen volt állami gondozásba adni. Ekkor került Öcsödre, ahol József Attilát nevelőszülei megfosztották az egyediségét és emberi minőségét adó nevéől, s egyszerűen Pistának nevezték el. Ez a dehumanizáció határát súroló deidentifikáció végső soron – minden drámaisága és embertelensége ellenére – inspirálóan hatott a kis József Attilára (aki végül hét éves korában visszakerült édesanyjához). Későbbi énkeresései – amelyek költői szövegformálásában is tetten érhetőek – aligha függetleníthetőek ettől az élménytől.

Az öcsödi epizód abban is szerepet játszott, hogy érdeklődése már igen korán az irodalom felé fordult. Ahogyan a *Curriculum vitae*-ben (1937) olvashatjuk: „Hét esztendőskoromban anyám – néhai Pócze Borbála – visszahozott Budapestre s beiratott az elemi iskola II. osztályába. Anyám mosással és takarítással tartott el bennünket, engem és két nővéremet. Házaknál dolgozott, odajárt reggeltől estig s én szülői felügyelet nélkül iskolát kerültem, csibészkedtem. A harmadikos olvasókönyvben azonban érdekes történeteket találtam Attila királyról és rávettem magam az olvasásra. Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe. Az Attila királyról

1 József Attila pszichoanalitikai érdeklődéséről és szövegalkotásáról Valachi Anna tanulmánykötetéből („Irgalom, édesanyám...” *A lélekelemző József Attila nyomában*, Háttér, Budapest, 2005) tudjuk a legtöbbet.

2 VALACHI Anna: *József Jolán, az édes mostoha*, Papirusz, Budapest, 1998, 168–169.

szóló mesék fölfedezése, azt hiszem, döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja; azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják.”³

A költő tizennégy éves korában, 1919-ben végérvényesen elveszítette édesanyját (a haláleset előtt pedig tanúja volt a méhnyakrákban szenvedő Pócze Borbála hosszan tartó fizikai és lelki megpróbáltatásainak). József Attila – már érett felnőttkorában alkotott – szövegeiben többször reflektált erre az élményre. Az 1936 decemberében megjelent – de valószínűleg egy évvel korábban írt – *Kései sirató*ban az anyai gondoskodás különböző cselekvésformái (a csecsemő szoptatása, illetve a kisgyermeknek adott leves megfűjása) és a halál után enyészetnek induló test visszavonhatatlan mozdulatlanlansága éles kontrasztban állnak egymással.

„Tölem elvetted, kukacoknak adtad / édes emlédd s magad. / Vigasztaltad fiad és pirongattad / s lám, csalárd, hazug volt kedves szavad. / Levesem hűtötted, fujtad, kavartad, / mondtad: Egyél, nekem nőssz nagyra, szentem! / Most zsiros nyirkot kóstol üres ajkad – / félrevezettél engem” – olvasható a veszteségélmény és a hiánytapasztalat versében. Az imént idézett versszak első két sora freudiánus hatást mutat, hiszen a csecsemő számára az emlőtől való elszakítottóság a tápláléktól és az élettől, az elsődleges kapcsolattól és a világtól – s végső soron az egyéniségtől és a személyiségtől – való megfosztást (is) jelenti.

A vers utolsó szakaszának nyolc sora általános érvényű és szinte világmagyarázó szentenciákat fogalmaz meg. Az anya személye és vele az anyai szeretet – József Attila szavaival az „anya szerelme” – elvesztése itt az élet értelmébe és az annak célszerűségébe vetett hit szertefoszlását eredményezi. A Beney Zsuzsa⁴ és Szabolcsi Miklós⁵ által szintetizáló igényrel elemzett *Kései sirató* utolsó sorai a teleologikus antropológia és a rezignáltságon alapuló létszemlélet ellentétének költői megfogalmazásaként is értelmez-

hetők. „Világosodik lassacsckán az elmém, / a legenda oda. / A gyermek, aki csügg anyja szerelmén, / észreveszi, hogy milyen ostoba. / Kit anya szült, az mind csalódik végül, / vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni. / Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül, / ebbe fog belehalni.”

A fentebb idézett sorokból kiolvasható, hogy a felnőtt létbe való átfordulás része az élet örökkévalóságának és célorientáltságának demitizációja – jelen esetben a halál (és hangsúlyosan az anya halálának) közvetlen megtapasztalása révén. Ennek a demitizációnak – „a legenda oda” – korábbi szövegpárhuzama az 1934 októberében írt, már a címében is az édesanyját megidéző *Mama* két sora: „Én még őszinte ember voltam, / ordítottam, toporzékoltam”. A „még” partikula arra a radikális különbségre utal, amely a racionálisan kalkuláló felnőtt ember és az ösztönös gyermekember gondolkodása között fennáll. Ez az oppozíció ismét freudiánus értelmezési keretbe helyezhető. Hiszen Freud szerint a személyiség szerkezetben az „id” („öszton-én”, akkori magyar fordítás szerint az „öszton-én”, amelynek fő hajtóereje az élet- és a halálösztön) és a „superego” („felettes én”), illetve e kettő egymásnak feszülése adja a psziché dinamikáját.

Hárs György Péter a *Kései siratót* elsősorban pszichoanalitikus alapon elemző tanulmányában⁶ a vers fő mondanivalójaként az elszakadás és a veszteségélmény végérvényességének és visszavonhatatlanságának elfogadását jelöli meg. „Az elmaradt kommunikáció a halott szölongatásának értelmetlenségén túl egy sokkal fontosabb dolgot is jelent: a halál, az elszakadás végérvényességét – »a legenda oda«. A gyermek tudata önnönmaga felé fordul (»észreveszi, hogy milyen ostoba«), és az élmény átélből reflexió tárgyává lesz, a regresszió véget ér. A felnőttien reflektált gondolkodás számára egyformán csalódással–megcsalattással jár és értelmetlenné bizonyul a halott szölongatása, élőként tételezése, a halálba bele nem nyugvás és a halott »összeállítása«, egy illuzórikus anyakép megteremtése, az anya pótlása (amikor az én »maga próbál csalni«).”⁷

*

3 JÓZSEF Attila: *Curriculum vitae* = JÓZSEF Attila *Összes művei* IV, Akadémiai, Budapest, 1967, 34–35.

4 BENEY Zsuzsa: *József Attila-tanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1989, 11–98.

5 SZABOLCSI Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája. 1930–1937*, Szépirodalmi, Budapest, 1998, 541–549.

6 HÁRS György Péter: *József Attila: „Kései sirató”*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1991/3., 291–296.

7 Uo., 296.

Radnóti Miklós tizenegy éves volt, amikor meghalt édesapja, Glatler Jakab. E tragédia következtében kénytelen volt elszakadni addigi családjától: nevelőanyjától, Molnár Ilkától (akit addig édesanyjának hitt) és féltestvérétől, a később költőként is alkotó Erdélyi Ágnestől. Közvetlenül apja halála után tudta meg, hogy édesanyja, Grosz Ilona huszonnyolc évesen, fia születésekor elhunyt. Évekkel később pedig azzal kellett szembesülnie, hogy volt egy fiú iker-testvére, aki csupán néhány percig élt. Minderről az 1939 augusztusában írt *Ikrek hava* című lírai naplójában emlékezett meg.

„– Huszonnyolc éves volt akkor szegény Ilona, – sírta hirtelen a néni és kiment a konyhába. Rányítottam, de visszanyomta az ajtót és megfordította a kulcsot a zárban a konyha felől. – Tanulj és hagyj békén, – kiabálta nedves hangon.

– Én a falhoz vágtam volna apa helyében azt a kölyköt, tudja? – ordítottam az ajtón át.

– Bolond vagy? Milyen kölyköt? – nyílt ki hirtelen az ajtó.

– Engem, – sziszegtem összeszorított szájjal, – mindenki meghalt neki, csak én maradtam! És most azt se lehet tudni, hogy én haltam-é meg, vagy a testvérem. Ha ikergyerekek vannak, honnan lehet azt tudni?!

– Megbolondultál? – akadtak el a néni könnyei, – gyere, elmegyünk a moziba!

– Nem megyek a moziba! – tomboltam, – nem kellett volna engedni, hogy gyerekei legyenek anyának, ki volt az a hülye orvos, aki hagyta? Majd megölem! – rúgtam bele a dívány sarkába és az utcára rohantam.”⁸

Radnóti Miklós *Huszonnyolc év* (1937) című költeményében idézi meg édesanyja alakját. Kíméletlen kettősségként fogható fel, hogy a költő élete (életben maradása) szorososan összefonódik az anya (és az ikerfivér) halálával. Ennek a traumának a tudattalanba száműzött élménye jelen volt nem pusztán Radnóti Miklós mindennapjaiban, de művészi szövegeiben is. Sajátos tény, hogy – József Attilához hasonlóan – Radnóti is kétszer élte át az anya elvesztésének élményét: születésekor (bár ez csak a tudattalanjában rögzült), illetve tizenegy éves gyermekként, amikor édesapja halála után „elveszítette” nevelőanyját, aki egyéves kora óta nevelte, és akit az *Ikrek naplója* lapjain mindig az „anya” szóval jelöl.

8 RADNÓTI Miklós: *Ikrek hava – Napló*, Osiris, Budapest, 2003, 33.

A *Huszonnyolc év* első strófájában az élet és a halál toposza mellett a gyilkosság motívuma és az ezzel kapcsolatos önvád is felbukkan. „Erőszakos, rút kiseded voltam én, / ikret szülő anyácska, – gyilkosod! / öcsémet halva szüled-é, / vagy élt öt percet, nem tudom, / de ott a vér és jajgatás között / úgy emeltek föl a fény felé, / akár egy győztes, kis vadállatot, / ki megmutatta már, hogy mennyit ér: / mögötte két halott.” E szöveg helyét Ferencz Győző a következő módon határozta meg Radnóti személyiségfejlődésében és költészetében: „Ez a vers foglalja össze és zárja le azoknak a verseinek sorát, amelyekben Radnóti arról írt, hogy életének tragikus kezdete hogyan kötötte őt a halálhoz. A trauma kibeszélése tizenkét évig tartott. Többször nekirugaszkodott, időről időre visszatért hozzá, hogy túljuhasson rajta.”⁹

Mint arra Zsuzsanna Ozsváth¹⁰ rámutatott: Radnóti versében jelen van a „testvérgyilkosság” gondolata és annak archetipikus megjelenése, Káin és Ábel története is. A költő büntudata ebben az összefüggésben is értelmezhető. Mi több: a *Huszonnyolc év* az egyik kiindulópontja annak a – többek között Zsoldos Sándor¹¹ által képviselt – nézetnek, amely szerint érdemes megvizsgálni Radnóti szuicid hajlamait, illetve az öngyilkosságról vallott nézeteit. Emellett az is izgalmas kérdés, hogy a költő élete utolsó napjait – a halálba tartó erőltetett menet idejét – miért élte meg úgy, mint aki már beletörődött az elkerülhetetlenbe.

Az utolsó előtti versszakban – miután a vers születésének egyik apropóját is megjelöli a költő: éppen annyi idős „most”, mint anyja volt a halálakor, vagyis az ő születésekor – visszatér az élet és a halál oppozíciója. A verszárlat eszmei tendenciája ugyanakkor nem feloldhatatlanul pesszimista. Bár az anya „véres áldozat”, mégis meg lehet szólítani, s valahonnan – az anyagi világon túli szférából – talán megerősítést ad arról, hogy a költő „nem hiába” él. Vagyis a költő ontológiai kérdésére pozitív választ remél. Bízunk abban, hogy élete – általánosabb síkon: az emberi élet – felruházható valamifajta értelemmel: „Anyácska, véres áldozat, / a férfikorba nőttem én, /

9 FERENCZ Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 2005, 55.

10 OZSVÁTH Zsuzsanna: *Orpheus nyomában. Radnóti Miklós élete és kora*, ford. HERNÁDI Miklós, Akadémiai, Budapest, 2004, 21.

11 ZSOLDOS Sándor: *Radnóti Miklós egy öngyilkosságról = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok*, 3. kötet, Szeged, 2001, 186–187.

erősen tűz a nap, vakít, / lepke kezeddél, ints felém, /
 hogy jól van így, hogy te tudod, / s hogy nem hiába
 élek én.”

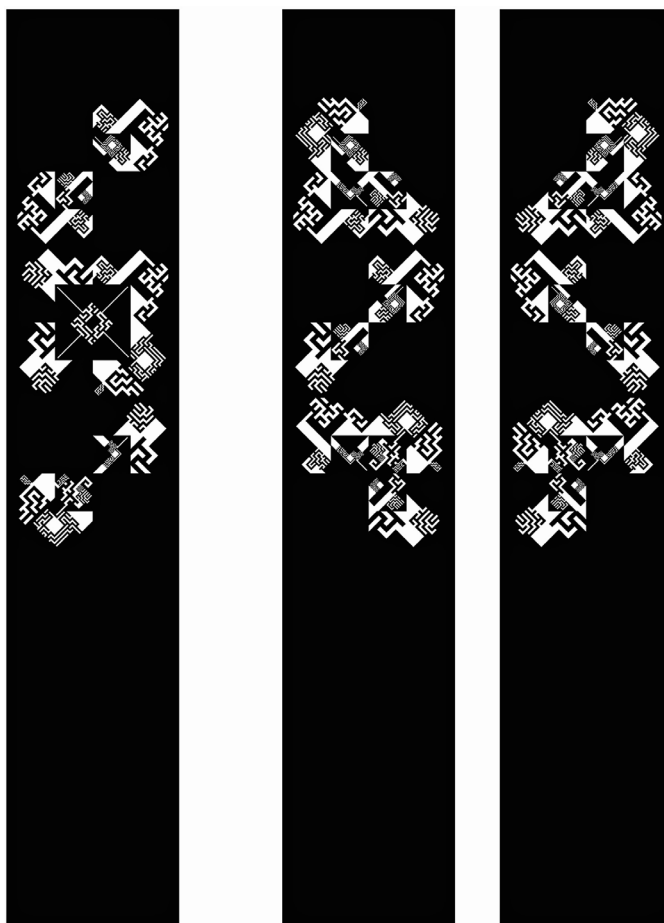
Az anya elvesztésének élménye Radnóti számára együtt járt a család – mint elsődleges szocializációs közeg és biztonságot adó érzelmi tér – hiányának megtapasztalásával. S bár gyermekként és fiatal éveiben – nagybátyja és gyámja, Grosz Dezső jóvoltából – anyagiakban nem szenvedett hiányt, az érzelmi és szociális biztonság iránti vágy végigkísérte életének ezt a szakaszát. Aligha véletlen, hogy a családi viszonyok és rokoni kapcsolatok terminológiája nemzeti és „poétikai” identitásának megfogalmazásakor is előkerül. Elég csak egy közismert példára: Komlós Aladárhoz írott – s a *Napló*¹² szövegébe is átemelt – 1942. május 17-i levelére gondolni:

„A szobám falán három »családi kép« van, három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről külön a fej, és Simó Ferenc egy nemrégiben fölfedezett festményének másolata az öreg Kazinczy-

ról. A Kazinczy-képről csaknem mindegyik »nem bennfentes« látogatóm, de az Aranyról is sokan (nem a közismert, népivé stilizált arc) megkérdezik: »a nagybátyád?« vagy »a rokonod?« Igen, – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy-, vagy dédnagyatyáim ők. S rokonom a hitétváltó Balassa, az evangélikus Berzsenyi és Petőfi, a kálvinista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty, vagy Babits, avagy a zsidó Szép Ernő vagy Füst Milán, hogy közelebb jöjjenek.”

Összegzésként megállapítható, hogy az anya elvesztéséből fakadó alapvető hiánytapasztalat az ősbizalom – legalább részbeni – elvesztését is jelentette mind József Attila, mind Radnóti Miklós számára. Mint a fent idézett verseikből kitűnik, az ő esetükben a veszteségélményhez a büntudat és reménytelenség érzése is társult. De míg József Attila költői világában az anya halálát feldolgozó szövegben a csalódottság és reményvesztettség az alapvető tartalom, addig Radnóti Miklós ilyen témájú versében inkább reményteljesen és bizakodva tekint az életnek a halál feletti dominanciájára.

12 RADNÓTI Miklós: *Napló*, Magvető, Budapest, 1989, 209–210.

Paraván grafikai terv